

Analyzing the crisis of marginalization in metropolitan management (with emphasis on Tehran metropolis)¹

Yahya Bouzari Nejad¹ | Zahra Jannesari² | Fateme Sadat Safavi³

1. Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: y_bouzarinejad@ut.ac.ir

2. corresponding author, Master's student in Philosophy of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: Zahra.jannesari@ut.ac.ir

3. Phd student in Economics, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: f.s.safavi@ase.ur.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 2024/11/23 Received in revised form: 2025/05/03 Accepted: 2025/08/30 Published online: 2025-9-20 Keywords: Suburbanization, metropolitan management, grounded theory, development, migration.	Suburbanization is a consequence of the rapid and uncoordinated growth of economic programs and the increase in social and economic dualities. The purpose of the present study is to analyze the crisis of suburbanization in metropolitan management (with an emphasis on the city of Tehran) in various dimensions and to examine the causal, underlying and intervening conditions and to examine the consequences created by the growth and expansion of suburbanization for the management system of this metropolis and the suburbanites and to present solutions to solve this social problem. In this study, we answer the question: what are the causal, underlying and intervening conditions in the emergence and expansion of suburbanization and what solutions are proposed to reduce the adverse effects and eliminate this phenomenon? It seems necessary to devise measures to solve and eliminate marginalization so that the problems caused by this phenomenon can be solved fundamentally and at the root, and the marginalized can enjoy a higher quality of life and well-being. In this research, an attempt has been made to examine this social phenomenon from various aspects, specifically to examine this problem in Tehran, and to present expert solutions to solve this problem. In this regard, by using the grounded theory method and collecting information through written interviews with the cultural and social deputies of districts 2, 4, 16, 18, 19, 20, and 21 of Tehran Municipality, 5 main categories, 31 categories, and 243 concepts were obtained.
Cite this article: Bouzari Nejad, Y.; Janesari, Z.& Safavi, F, (2025) , Analyzing the crisis of marginalization in metropolitan management (with emphasis on Tehran metropolis) . <i>Journal of Social Problems of Iran</i>, 16 (1),95-115. https://doi.org/10.22059/IJSP.2025.385859.671278	
 © The Author(s). Publisher: University of Tehran Press. DOI: https://doi.org/10.22059/IJSP.2025.385859.671278	

¹ This research was conducted under the supervision of Mr. Mehdi Sadeghi Kojani, Director General of the Social and Cultural Studies Office of Tehran Municipality.

واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری (با تأکید بر کلان‌شهر تهران)^۱

یحیی بوذری نژاد^۱ | زهرا جان‌نثاری^۲ | فاطمه سادات صفوی^۳

۱. استاد گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: y.bouzarinejad@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول؛ دانشجوی ارشد فلسفه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Zahra.jannesari@ut.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری علوم اقتصادی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: f.s.safavi@ase.ur.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹ کلیدواژه‌ها: حاشیه‌نشینی، مدیریت کلان‌شهری، گردن‌د تئوری، توسعه، مهاجرت.	حاشیه‌نشینی از پیامدهای رشد سریع و ناهماهنگ برنامه‌های اقتصادی و افزایش دوگانگی‌های اجتماعی و اقتصادی است. ظهور و پیدایش حاشیه‌نشینی که آن را از فرزندان انقلاب صنعتی اروپا به شمار می‌آورند هم در جهان و هم در ایران از پیامدهای مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ در حال توسعه است. هدف از پژوهش حاضر واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری (با تأکید بر شهر تهران) در ابعاد مختلف و بررسی شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر و بررسی پیامدهای به وجود آمده بر اثر رشد و گسترش حاشیه‌نشینی برای سیستم مدیریت این کلان‌شهر و حاشیه‌نشینیان و ارائه راهکارهایی جهت حل این معضل اجتماعی می‌باشد. در این پژوهش به این سؤال پاسخ می‌گوییم که شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر در پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی چیست و چه راهکارهایی برای کاهش اثرات سوء و برطرف کردن این پدیده مطرح است؟ ضروری به نظر می‌رسد که برای حل و رفع حاشیه‌نشینی تدابیری اندیشیده شود تا هم مشکلات ناشی از این پدیده به صورت بنیادی و ریشه‌ای حل و رفع شوند و هم حاشیه‌نشینیان بتوانند از زندگی و رفاه بالاتری برخوردار گردند. در این پژوهش تلاش شده تا این پدیده اجتماعی از جنبه‌های مختلف مورد مذاقه قرار گیرد و به صورت خاص این معضل در تهران بررسی و جهت حل این مسئله راهکارهایی کارشناسانه ارائه گردد. در این راستا با بهره‌گیری از روش گردن‌د تئوری و جمع‌آوری اطلاعات از طریق مصاحبه کتبی با معاونان فرهنگی - اجتماعی مناطق ۲، ۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ شهرداری تهران ۵ مقوله اصلی، ۳۱ مقوله و ۲۴۳ مفهوم به دست آمد.

استناد: بوذری نژاد، یحیی؛ جان‌نثاری، زهرا؛ و صفوی، فاطمه‌سادات (۱۴۰۴). واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری (با تأکید بر کلان‌شهر تهران)، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، ۱۶(۱)، ۹۵-۱۱۵. <https://doi.org/10.22059/IJSP.2025.385859.671278>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22059/IJSP.2025.385859.671278>

^۱ این پژوهش زیر نظر جناب آقای مهدی صادقی کجانی، مدیر کل دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران انجام شده است.

مقدمه

توسعه‌ی شهرنشینی را می‌توان یکی از مهم‌ترین تحولات اجتماعی در نیم‌قرن اخیر دانست. در سال‌های اخیر با افزایش نرخ رشد شهرنشینی، بسیاری بنا بر دلایل مختلف مانند دست‌یابی به امکانات رفاهی شهر، تولید و بهره‌وری بیشتر شهرها نسبت به روستاها به کلان‌شهرها مهاجرت کرده‌اند.

شهرنشینی انفجار آمیز بخش اصلی و هسته‌ای شهرها را از میان برده و زاغه‌ها و زورآبادها و حلبی‌آبادها را به وجود آورده؛ بعلاوه مشکلاتی نظیر مسکن‌های غیرقانونی و معضلات بهداشتی را در محلات فقیرنشین پدید آورده است (ستوده، ۱۳۸۹: ۶۲). مهاجرت را می‌توان پاسخی منطقی به شرایط اقتصادی دانست که ممکن است با منافع و فرصت‌های اقتصادی سریعی همراه نباشد، اما با امیدواری برای مهاجران همراه است. مهاجرت مزایا و امتیازهایی را برای مهاجر و مکان و مقصد مهاجرت در برداشته است و تنها دست گذاشتن بر روی مشکلات آن نمی‌تواند کارساز باشد (ایران‌دوست، ۱۳۸۸: ۴۹). مهاجرت جمعیتی که برای جستجوی کار از روستاها به شهرهای بزرگ می‌روند باعث شکل‌گیری ناخواسته و برنامه‌ریزی نشده مناطق حاشیه‌نشین شده و فقر و بیکاری، بی‌سوادی، رشد کنترل نشده، آلودگی محیط زیست و مسائل غیربهداشتی و سکونتگاه‌های غیراستاندارد از پیامدهای چنین مهاجرت‌هایی می‌باشد (اگروال و باهاراتی، ۲۰۰۶: ۵۶).

یکی از جلوه‌های مهاجرت (به‌خصوص مهاجرت از روستا به شهر) در ایران، مانند بسیاری از کشورهای توسعه‌نیافته نمود فضایی و فیزیکی این جریان مهاجرتی است که به‌صورت حاشیه‌نشینی یا زاغه‌نشینی ظاهر گردیده. مفهوم حاشیه‌نشینی معانی و اسامی گوناگونی برای خود دارد و اغلب، به مسکن فاقد خدمات و نیازهای اولیه انسانی اطلاق می‌شود (گروبر و دیگران، ۲۰۰۵: ۳). سکونتگاه‌های حاشیه‌ای، خودرو، غیررسمی، بی‌برنامه غیرقانونی، نامنظم، غیرمجاز، بی‌ضابطه و در حال گذار (انتقالی) به‌عنوان صفت‌هایی برای توضیح بیشتر این مناطق استفاده می‌شود (Jenkins, 2001: 101).

نسبت شهرنشینی در ایران از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۸/۵ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است. براساس آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵، جمعیت کشور در نقاط شهری از ۵۳۶۴۶۶۶۱ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۵۹۱۴۶۸۴۷ میلیون نفر در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته و جمعیت نقاط روستایی از ۲۱۴۴۶۷۸۳ میلیون نفر در سال ۱۳۹۰ به ۲۰۷۳۰۶۲۵ میلیون نفر در سال ۱۳۹۵ کاهش یافته است.^۱

جدول ۱ - سرشماری عمومی نفوس و مسکن

سال	جمعیت	افزایش دوره		متوسط رشد سالانه (درصد)
		مطلق	نسبی (درصد)	
کل				
..... ۱۳۹۰	۷۵۱۴۹۶۶۹	۴۷۷۶۶۰۱	۶/۶	۱/۲۹
..... ۱۳۹۵	۷۹۹۲۶۲۷۰	۴۶۵۳۸۸۷	۶/۴	۱/۲۴
نقاط شهری				
..... ۱۳۹۰	۵۳۶۴۶۶۶۱	۵۳۸۶۶۹۷	۱۱/۱۶	۲/۱۴
..... ۱۳۹۵	۵۹۱۴۶۸۴۷	۵۵۰۰۱۸۶	۱۰/۳	۱/۹۷
نقاط روستایی				
..... ۱۳۹۰	۲۱۴۴۶۷۸۳	-۶۸۴۳۱۸	-۳/۱	-۰/۶۳
..... ۱۳۹۵	۲۰۷۳۰۶۲۵	-۷۱۶۱۵۸	-۳/۳	-۰/۶۸

^۱ مرکز آمار ایران

استان تهران به عنوان پایتخت اقتصادی و سیاسی کشور، سالانه میزبان جمعیت مهاجری است که به دنبال زندگی بهتر به این استان می‌آیند. اما به دلیل شرایط اقتصادی نامناسب، بسیاری از آن‌ها به حاشیه‌های کلان‌شهر کشیده می‌شوند و در شرایط فاقد استاندارد زندگی می‌کنند. این مهاجرت‌های سریع و بی‌برنامه منجر به بروز نابسامانی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و شکل‌گیری پدیده‌ی حاشیه‌نشینی می‌شود.

افزایش جمعیت شهر تهران و به همراه آن گسترش فیزیکی شهر و اضافه شدن فواصل شهری، ارائه خدمات را مشکل و گران کرده و مسائلی نظیر کمبود امکانات، غیربهداشتی بودن معابر، همچنین کمبود فضای آموزشی، امکانات پزشکی و ده‌ها مشکل دیگر را به وجود آورده است.

لذا ضروری به نظر می‌رسد که برای حل و رفع این معضل اجتماعی تدابیری اندیشیده شود تا هم مشکلات ناشی از این پدیده به‌صورت بنیادی و ریشه‌ای حل و رفع شوند و هم حاشیه‌نشینان بتوانند از موهبت‌های زندگی و رفاه بالاتری برخوردار گردند. در این راستا برآنیم به این سؤال پاسخ‌گوییم که شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گری در پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی چیست و چه راهکارهایی برای کاهش اثرات سوء و برطرف کردن این پدیده مطرح است؟ در این پژوهش تلاش شده تا این پدیده‌ی اجتماعی از جنبه‌های مختلف مورد مذاقه قرار گیرد و به‌صورت خاص این معضل در تهران بررسی و جهت حل و رفع این مسئله در این کلان‌شهر راهکارهایی کارشناسانه ارائه گردد.

مبانی نظری

حاشیه‌نشینی^۱ یا زاغه‌نشینی^۲ اصطلاحی است که به محله‌های مسکونی غیرمتعارف و متداول شهری اطلاق می‌شود. درواقع، ساختمان یا بخشی از شهر که در آن ویرانی و نارسایی عرضه خدمات درمانی، تراکم زیاد جمعیت در واحدهای مسکونی، فقدان آسایش لازم و خطرات ناشی از عوامل طبیعی نظیر سیل، دیده می‌شود؛ می‌تواند به‌عنوان زاغه یا منطقه زاغه‌نشین معرفی گردد. ازاین‌رو، می‌توان محله‌های فاقد تجهیزات شهری آب و برق، مدرسه، درمانگاه، نارسایی وسایل حمل‌ونقل عمومی و مانند آن را در ردیف مناطق زاغه‌نشین طبقه‌بندی کرد (ستوده، ۱۳۸۹: ۶۳).

اولین کسی که اصطلاح حاشیه‌نشینی را به کاربرد، رابرت ای. پارک^۳ بود. پارک در مقاله «مهاجرت بشر و انسان حاشیه‌نشین» حاشیه‌نشینی را نتیجه عملکردهای اقتصادی - سیاسی می‌داند (انصاری، ۱۳۶۹: ۳۹).

ویژگی‌های مناطق حاشیه‌نشین

شهرنشینی نابهنجار، گسترش حاشیه‌های فقر، اتلاف منابع و انرژی را در پی دارد. مسائلی مانند ترافیک و آلودگی هوا ساکنان شهر را تهدید می‌کند، شهرها با تخریب بی‌رویه‌ی جنگل‌ها، فضاها، سبز و شدت گرفتن اختلالات عصبی و آسیب‌های مختلف مواجه‌اند. (ستوده، ۱۳۸۹: ۶۲)

مناطق حاشیه‌ای، فرصت‌های متعددی را برای فعالیت مجرمان ازجمله خرید و فروش مواد مخدر، اموال مسروقه، مشروبات الکلی و غیره در اختیار مجرمان قرار می‌دهند و فعالیت‌های بزهکارانه در این مناطق از همان سنین کودکی به عنوان بخشی از بازی‌ها شروع می‌شوند. (شاو: ۲۰۱۲: ۲۵)

¹ Marginalization

² Slumdog

³ Robert E. Park

ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی: انسان حاشیه‌نشین نتیجه برخورد دو فرهنگ مختلف است، یکی فرهنگی شهری با زندگی و روابط خاص خود و دیگری فرهنگی روستایی یا شهری کوچک است که هنوز آداب و سنت‌های قدیمی را حفظ کرده. این فرد بین هر دو فرهنگ احساس تعلق دارد، اما در عین حال هیچ‌یک را به‌طور کامل متعلق به خود نمی‌داند.

ویژگی‌های اقتصادی: «منطقه حاشیه‌نشین منطقه‌ای است که فقر در چهره آن شدیداً نمایان است و میزان زادوولد و مرگ‌ومیر کودکان و نوزادان و اعمال نامشروع، جرم و بزهکاری جوانان، ناهنجاری‌ها و مرگ‌ومیر عمومی در آن بالاست. به‌طوری‌که چنان مکانی معرف وضعیتی جهنم گونه بر روی زمین است» (هیراسکار، ۱۳۸۷: ۱۰۸).

ویژگی‌های فضای کالبدی: پدیده حاشیه‌نشینی و ظهور آن در کالبد شهرها تاریخی طولانی دارد و به سکونتگاه‌های فقیر در جوامع کهن مربوط می‌شود. سکونتگاه‌های غیررسمی به دلیل غیرقانونی بودن خود، با ارائه خدمات و زیرساخت‌های ناکافی مواجه هستند. این مشکلات شامل سیستم آب‌رسانی ضعیف، بهداشت محیط نامناسب، ساخت واحدهای مسکونی بدون رعایت معیارهای فنی، روشنایی نامناسب معابر و کمبود فضاهای آموزشی و مراکز بهداشتی است. (کمانرودی، ۱۳۷۷: ۲۹)

عوامل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی

درباره‌ی علل وقوع پدیده‌ی حاشیه‌نشینی عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زیادی را می‌توان مؤثر دانست و به‌صورت کلی می‌توان عواملی که منجر به شکل‌گیری حاشیه‌نشینی می‌شوند را به سه سطح کلان، میانه و خرد تقسیم کرد:

مشکلاتی که جهان توسعه‌نیافته و درحال توسعه با آن دست‌به‌گریبان است نه ناشی از پیمودن راه‌رفته بلکه برآمده از خواست پیشرفت بدون فراهم ساختن اسباب و شرایط است. (داوری، ۱۳۹۶: ۳۰۰)، برای سیر در مسیر توسعه باید در امکانات و شرایط تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی تحقیق کرد و از میان راه‌های دشوار مناسب‌ترین را برگزید (داوری، ۱۳۹۱ ب: ۳۰). مشکل کشورهای توسعه‌نیافته این است که می‌خواهند آثار و نتایج تجدد را بی‌توجه به مبنای آن درزمینه‌ی تاریخ و فرهنگ گذشته خود قرار دهند (داوری، ۱۳۹۱ الف: ۱۷۰).

با توجه به مباحث مطرح‌شده در سطح کلان می‌توان گسترش شهرنشینی در ایران را از دهه ۱۳۳۰ ه. ش به بعد، عمدتاً ناشی از استقرار مناسبات سرمایه‌داری پیرامونی در کلان‌شهرها، عدم توجه به شرایط و امکانات کشور در تنظیم برنامه‌های توسعه و نیز عدم رعایت تناسب در برنامه‌ها دانست.

در سطح میانی می‌توان نظریه‌های نوسازی را مطرح نمود. این نظریات به تحولاتی که بر اثر وقوع پدیده‌های مدرن مانند توسعه صنعتی، افزایش جمعیت، مهاجرت به شهرها و در نتیجه بروز مشکلاتی مانند کشمکش و ستیز اجتماعی برای آن دسته از مهاجرانی که قادر به تطبیق با هنجارهای زندگی مدرن شهری نیستند، می‌پردازند. (ربانی و علیزاده، ۱۳۹۲: ۸۷).

در سطح خرد هم می‌توان به عواملی مانند شرایط اقلیمی، تمرکزگرایی، پایین بودن سطح درآمد سرپرست خانوار، بالا بودن قیمت زمین و مسکن در مراکز شهر، توزیع نامتوازن فضایی به همراه نابرابری امکانات اشاره کرد.

معضلات و پیامدهای ناشی از حاشیه‌نشینی

حاشیه‌نشینی موجب محرومیت نسبی، فقر شهری و تحریم اجتماعی افراد می‌شود و آن‌ها را از فعالیت‌های اقتصادی و توسعه پایدار خارج می‌کند. همچنین، زندگی در این مناطق بر سلامت روانی افراد تأثیر گذاشته و فقدان زیرساخت‌ها و خدمات اساسی، خطر بیماری و مرگ زودرس را افزایش می‌دهد و به فقر بیشتر و رفتارهای انحرافی منتهی می‌شود.

روش پژوهش

یکی از اصول اساسی و پایه‌ای هر پژوهش چارچوب و رویه‌های روش‌شناختی آن می‌باشد. هر پژوهش قبل از هر چیز باید طرح‌ریزی و به‌کارگیری ابزار، آشکارسازی واقعیت و در معنای وسیع‌تر یعنی روش کار داشته باشد. به‌طور کلی روش تحقیق مجموعه‌ای از قواعد، ابزار و راه‌های معتبر و نظام‌یافته برای بررسی واقعیت‌ها، کشف مجهولات و دستیابی به راه‌حل مشکلات است (خاکی، ۱۳۹۰: ۲۰۱). جهت رسیدن به هر هدف و مقصدی، دانستن راه رسیدن به هدف از مهم‌ترین مراحل کار می‌باشد. انجام تحقیق و کارهای پژوهشی از این قاعده مستثنا نیست. در روش تحقیق، منظور از روش مجموعه فعالیت‌هایی است که برای رسیدن به هدفی صورت می‌گیرد و تحقیق عبارت است از: فعالیت‌هایی که پژوهشگر با استفاده از آنان به قوانین واقعیت پی می‌برد (دلاور، ۱۳۸۵: ۸۹). تحقیق علمی برابر با تلاش کاوشگرانه‌ای است که با آداب خاصی به‌طور نظام‌یافته باهدف کشف مجهولی به‌منظور گسترش قلمرو معرفتی بشر انجام‌شده و این تلاش تحقیقاتی می‌تواند در کلیه حوزه‌های معرفتی بشر انجام پذیرد (حافظ نیا، ۱۳۸۲: ۵۹). این پژوهش با هدف کاربردی و به منظور استفاده برای سیاست‌گذاران حوزه شهری و علوم اجتماعی انجام شده است. روش پژوهش کیفی است و از راهبرد تئوری مفهوم‌سازی بنیادی (گردند تئوری) بهره می‌برد. هدف اصلی این پژوهش، واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری، به‌ویژه در تهران، و بررسی عوامل علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر در پیدایش این معضل می‌باشد. همچنین، این پژوهش پیامدهای ناشی از رشد حاشیه‌نشینی بر سیستم مدیریت شهری تهران و ساکنان حاشیه‌نشین را مورد بررسی قرار داده و به ارائه راهکارهایی برای حل این مشکل اجتماعی می‌پردازد. در این پژوهش برآنیم به این سؤال پاسخ گوئیم که شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گری در پیدایش و گسترش حاشیه‌نشینی چیست و چه راهکارهایی برای کاهش اثرات سوء و برطرف کردن این پدیده مطرح است؟

جامعه آماری پژوهش و روش نمونه‌گیری

در این پژوهش، جامعه آماری شامل معاونان بخش فرهنگی و اجتماعی شهرداری‌های تهران است و نمونه آماری از مناطق ۲، ۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ انتخاب شده‌اند. این مناطق به‌دلیل ویژگی‌هایی مانند تراکم جمعیت، بافت فرسوده و درگیری بیشتر با مشکل حاشیه‌نشینی انتخاب شده‌اند. روش نمونه‌گیری قضاوتی و غیرتصادفی است و انتخاب مصاحبه‌شوندگان به‌صورت هدفمند بر اساس موضوع و موقعیت پژوهش انجام شده است.

معیار انتخاب مصاحبه‌شوندگان، سابقه کاری قابل‌قبول در این حوزه و آشنایی با فضای زندگی حاشیه‌نشینان و سیاست‌های انجام‌گرفته در این زمینه بوده است.

خبرگی مصاحبه‌شوندگان در تحقیق حاضر از دو معیار زیر تبعیت کرده است:

۱- برخورداری از سابقه حرفه‌ای و اجرایی

۲- برخورداری از دانش علمی و تخصصی

لذا روش نمونه‌گیری این پژوهش قضاوتی و غیرتصادفی است و انتخاب مصاحبه‌شوندگان به‌صورت هدفمند انجام‌گرفته است. روش نمونه‌گیری هدفمند به این معنی است که بتواند برحسب موضوع، مسئله و موقعیت پژوهش، گروه‌های هدف اطلاع‌رسان را تعریف کند.

اطلاعات مربوط به خبرگان در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۲- اطلاعات مربوط به خبرگان

کد خبره	سمت
E ₁	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۲ شهرداری تهران
E ₂	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۴ شهرداری تهران
E ₃	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۱۶ شهرداری تهران
E ₄	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۱۸ شهرداری تهران
E ₅	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۱۹ شهرداری تهران
E ₆	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۲۰ شهرداری تهران
E ₇	معاون فرهنگی-اجتماعی شهرداری منطقه ۲۱ شهرداری تهران

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش از طریق پرسش‌نامه کتبی (غیرحضوری) بوده. پرسش‌نامه کتبی این امکان را به فرد مصاحبه‌شونده می‌دهد تا با فراغ بال و تمرکز بیشتری به سؤالات پاسخ دهد و پاسخ‌های کارشناسانه‌تر و راهبردی‌تری ارائه شود. همچنین برای تجزیه و تحلیل متون از تحلیل محتوای متعارف استفاده شده است.

نتیجه منطقی این روش پژوهش این است که پژوهشگر به صورت پیشینی اقدام به طبقه‌بندی نکرده و طبقه‌بندی مقوله‌ها پس از مصاحبه و بر اساس داده‌ها انجام می‌شود. یعنی پژوهشگر بر اساس داده‌های مصاحبه، طبقه‌بندی موضوعی و مدل‌سازی لازم را انجام می‌دهد. در نهایت، مفاهیم و مقوله‌ها از طریق داده‌ها شکل می‌گیرند که به آن‌ها مقوله‌های استقرایی گفته می‌شود. اطلاعات نیز از طریق مصاحبه جمع‌آوری و با استفاده از تداعی معنا تحلیل می‌شوند.

پژوهشگر برای استخراج کدها از مصاحبه‌های صورت گرفته با مصاحبه‌شوندگان، از رویکرد استقرایی استفاده نمود و تلاش کرد اهداف ذیل محقق گردد:

- استخراج چکیده و خلاصه مضامین از متن پیاده شده‌ی مصاحبه‌ها
- به وجود آوردن ارتباط روشن بین یافته‌های به‌دست آمده و سؤالات پژوهش
- ارائه یک نظریه یا مدل پیرامون ساختار متن مورد مطالعه

روش تجزیه و تحلیل

در این قسمت داده‌های به‌دست آمده از مصاحبه‌ها با استفاده از نظریه داده بنیاد، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. روش نظریه داده بنیاد یا گرند تئوری روشی چهارچوب‌مند است که از طریق تحلیل اظهارات مصاحبه‌شوندگان، سعی در روشن‌سازی مسئله از دیدگاه آن‌ها دارد و با تکیه بر نتایج حاصله تبیینی جامع و چهارچوب‌مند از پدیده مورد بررسی ارائه می‌دهد (احمدی‌مهر به نقل از رضایی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۷۵).

روش داده بنیاد با رویکرد اثبات‌گرایانه مقابل است و بر مبانی پارادایم تفسیری و ساخت‌گرایی تأکید دارد. در این نوع پژوهش، پژوهشگر نقش برجسته‌تری نسبت به پژوهش کمی دارد و تحقیق به صورت نظام‌مند از جز به کل پیش می‌رود. این راهبرد بر سه عنصر اصلی «مفاهیم»، «مقوله‌ها» و «گزاره‌های تئوریک» استوار است.

روش نظریه داده بنیاد یا گرند تئوری روشی چهارچوب‌مند است که از طریق تحلیل اظهارات مصاحبه‌شوندگان، سعی در روشن‌سازی مسئله از دیدگاه آن‌ها دارد و با تکیه بر نتایج حاصله تبیینی جامع و چهارچوب‌مند از پدیده موردبررسی ارائه می‌دهد (احمدی‌مهر به نقل از رضایی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۷۵).

در روش داده بنیاد، سه عنصر کلیدی شامل کدها، مفاهیم و مقوله‌ها وجود دارند. در این رویکرد، داده‌های گردآوری شده از مصاحبه‌ها و منابع ابتدا به کد تبدیل می‌شوند. سپس با ترکیب کدهای مشابه، کدهای مشترک به مفاهیم تبدیل می‌شوند و در نهایت، مفاهیم به مقوله‌ها تبدیل می‌گردند. از این مقوله‌ها می‌توان تئوری‌های جدیدی استخراج کرد.

شکل ۱- سیر تطور کدها تا تئوری در نظریه داده بنیاد منبع: (دانایی فرد، ۱۳۸۴: ۶۰).

یافته‌های پژوهش

مهمترین بخش در تحلیل داده‌های مصاحبه، کدگذاری است که شامل خواندن دقیق و خط به خط داده‌ها و تبدیل آن‌ها به کوچکترین جزء ممکن می‌باشد. کدها نتیجه تجزیه و تحلیل جزئی داده‌ها هستند. در روش گرند تئوری، کدگذاری در سه مرحله انجام می‌شود: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی. در این پژوهش نیز از تمامی این سه مرحله برای تجزیه و تحلیل داده‌های مصاحبه استفاده شده است. زمانی که این سه فرایند به‌طور هم‌زمان و نه به‌صورت متوالی به کار گرفته شوند، روش گرند تئوری کاربردی‌تر خواهد بود.

در پژوهش حاضر داده‌های به‌دست‌آمده از متن مصاحبه‌ها، چندین مرتبه مرور و بازخوانی شد تا ادراکی کلی از مفاهیم موجود در آن‌ها مشخص شود و کدگذاری باز انجام گیرد. سپس کدها چند بار دیگر با یکدیگر مقایسه و مفاهیم مشترک و همپوشان تلفیق شدند تا مفاهیم ساخته شوند و در نهایت، مقوله‌ها نیز از ربط دهی مفاهیم، شکل گرفتند.

کدگذاری باز: کدگذاری باز اولین مرحله از تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها در روش گراند تئوری می‌باشد. این مرحله به این دلیل باز نامیده می‌شود که محقق با ذهنی باز و بدون هیچ محدودیتی در تعداد کدها و مقوله‌ها اقدام به استخراج کدها و ساخت مقوله‌ها می‌کند (گولدینگ، ۲۰۰۲) بنابراین می‌توان گفت که کدگذاری باز شامل خرد کردن، مقایسه، مفهوم‌پردازی و مقوله‌بندی داده‌ها است (دانایی فرد، ۱۳۸۴: ۶۲).

در مرحله کدگذاری باز ۲۴۳ کد استخراج شده از ۷ مصاحبه با خبرگان و متخصصان امور اجتماعی مناطق ۲، ۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ به دست آمد.

کدگذاری محوری: کدگذاری محوری دومین مرحله از روش گرند تئوری است که نیاز به تمرکز بیشتری دارد. کدگذاری محوری فرایند مرتبط کردن گروه‌ها به زیرگروه‌هایشان است و به این دلیل محوری نامیده می‌شود که کدگذاری حول یک گروه، با مرتبط کردن گروه‌ها از نظر مشخصات و ابعاد انجام می‌شود. در این مرحله، محقق یکی از مقوله‌ها را به‌عنوان مقوله محوری انتخاب کرده و آن را تحت عنوان پدیده محوری در مرکز فرایند مورد کاوش قرار داده و ارتباط سایر مقوله‌ها را با آن مشخص می‌کند (استراوس و کوربین، ۱۳۸۵: ۴۵). در این مرحله، داده‌های شکسته شده در فرایند کدگذاری باز دوباره گردآوری می‌شوند تا تبیین

دقیق‌تری از پدیده ارائه شود. برای این منظور، مقولات و روابط میان آن‌ها با استفاده از الگوی کدگذاری محوری طبقه‌بندی می‌شوند. این طبقه‌بندی شامل شرایط علی، راهبردها (کنش‌ها و تعاملات)، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر و پیامدها است.

جدول ۳ - مفاهیم و مقوله‌های شناسایی‌شده مرتبط با شرایط علی شرایط زمینه‌ای

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
شرایط علی	مهاجرت	مهاجرت روستاییان و سکونت بخشی از مردم روستاها در حاشیه شهرها
	عوامل رانش زادگاه	محدودیت‌های موجود در زادگاه
		کمبود آب
		نابودی کشاورزی
		عدم توانایی کشت در روستاها
		دافعه‌ی مبدأ
		از دست دادن منابع مادی و انسانی در مبدأ
	رشد و توسعه شهرنشینی	جابجایی و تغییر مکان فعالیت‌ها و جمعیت از مرکز شهر به خارج از شهر و پراکنش در نواحی فرا شهری
		افزایش جمعیت کلان‌شهرها
		تمرکزگرایی جمعیت به‌ویژه در پایتخت
	عدم توانایی خرید یا اجاره مسکن	بهای زیاد زمین
		گرانی غیرمتعارف زمین در کلان‌شهرها (ازجمله تهران)
		بالا بودن هزینه‌ی ساخت‌وساز رسمی
		گرانی اجاره‌بها در کلان‌شهرها
		عدم توانایی خرید و حتی اجاره مسکن در مراکز شهری
	عوامل پسران شهری	عدم تطبیق با محیط شهری
		هزینه‌ی زیاد زندگی شهری
		پایین بودن درآمد ساکنین شهری و بالا بودن مخارج زندگی در شهر
		قرار گرفتن در حاشیه فعالیت‌های زندگی مردم شهرنشین
	عوامل جاذب شهری	کسب درآمد بیشتر توسط ساکنان شهرهای کوچک و روستاها
		بهره‌مندی از امکانات شهری برای زندگی بهتر

کدگذاری انتخابی: کدگذاری انتخابی سومین مرحله از روش گرند تئوری است، که به‌عنوان بخشی از روش‌های کیفی تحقیق به‌ویژه در تحلیل محتوا و تحلیل داده‌های کیفی شناخته می‌شود، به فرآیند پردازش داده‌ها و استخراج مفاهیم اصلی از آن‌ها اشاره دارد. در این روش، پس از جمع‌آوری داده‌ها و انجام کدگذاری اولیه، محقق تصمیم می‌گیرد که کدام کدها را باید بررسی و توسعه دهد تا به بهترین نحو نمایانگر موضوعات و الگوهای اصلی تحقیق باشد.

شرایط علی

شرایط علی مجموعه‌ای از ویژگی‌های طبقه‌ها است که جستار اصلی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در نظریه مبنایی به چرایی و چگونگی واکنش سوژه‌ها به یک پدیده خاص اشاره دارد. در تحقیق حاضر شرایط علی به مجموعه‌ای از علل و عوامل ایجابی و ایجادی شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تهران از منظر سوژه‌ها اشاره دارد.

طبق جدول ۳ شرایط علی شکل‌گیری حاشیه‌نشینی در قالب شش مقوله آورده شده است.

بستر حاکم یا عوامل زمینه‌ای شرایط خاصی هستند که بر راهبردها تأثیر می‌گذارند و تمیز دادن آن‌ها از شرایط علی دشوار است. این شرایط شامل مجموعه‌ای از مفاهیم، طبقه‌ها یا متغیرهای زمینه‌ای است. شرایط زمینه‌ای می‌توانند به‌عنوان مجموعه‌ای خاص از اوضاع و احوال در یک زمان و مکان مشخص در نظر گرفته شوند که افراد یا گروه‌ها با عمل و تعامل‌های خود به آن‌ها پاسخ می‌دهند. عوامل مؤثر بر بروز حاشیه‌نشینی در جدول ۴ به هفت دسته تقسیم‌بندی شده‌اند.

جدول ۴. مفاهیم و مقوله‌های شناسایی‌شده مرتبط با شرایط زمینه‌ای

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
شرایط زمینه‌ای	توسعه نامتوازن	توسعه فیزیکی ناموزون و نامتعادل شهری
		توسعه برون‌زا و رشد بسیار سریع شهرنشینی
		امکانات گسترده و جاذبه‌های شهر تهران
		امکانات خدماتی-رفاهی شهرهای بزرگ
		اصلاحات ارضی و مکانیزاسیون
		قطبی‌سازی
		دگرگونی‌هایی در شبکه شهری و روستایی
		ساختاری که سازوکار تبعیض‌آمیز و فقر را بر پایه توزیع غیرعادلانه منابع قدرت، ثروت و درآمد رقم‌زده است
	عدم توجه به شرایط و امکانات کشور و عدم رعایت تناسب در برنامه‌های توسعه	لایه‌بندی‌های دولتی‌های بعد از انقلاب
		تقسیم شدن شهر به دوطبقه فقیر و غنی بر اثر سیاست‌های شهرداری
		تحول در شیوه‌های تولید بدون توجه به شرایط و امکانات داخلی
توزیع ناعادلانه خدمات و ثروت	توزیع ناعادلانه خدمات و ثروت	محرومیت نسبی شهرهای کوچک و روستاها
		گسترش تأسیسات شهری
		عدم برقراری عدالت در توزیع سرانه‌های آموزشی، رفاهی، تفریحی و بهداشتی در بین شهر و روستا
		وجود کلان‌شهرهایی با تمرکز فعالیت‌های صنعتی جدید
		رفاه نامتوازن
		کمبود امکانات رفاهی در روستاها و شهرهای کوچک
		محرومیت طبقات ضعیف از منابع، منافع و امتیازات عمده
		اقتصادی و اجتماعی توسط طبقات مسلط اقتصادی-سیاسی
	مسائل فرهنگی و اجتماعی	تسلط فرهنگ فقر در منطقه
		فقدان فرهنگ اجتماعی متناسب با فرهنگ متعارف شهری
		متمایز بودن نحوه اسکان و معیشت از جامعه شهری

مفاهیم	مقوله	مقوله کلی
تفاوت‌های فرهنگی		
عدم هماهنگی با جامعه شهری		
تعارض فرهنگی و تقابل ارزش‌ها و هنجارها		
گم‌گشتگی فرهنگی و اجتماعی		
رانده‌شدگی و نابرابری		
حمایت‌های فرقه‌ای، قبیله‌ای و قومیتی		
قشربندی اجتماعی		
وجود خرده‌فرهنگ‌ها		
جدایی‌گزینی توده‌ای مردم روستایی از جامعه شهری		
معضلات و آسیب‌های اجتماعی		
نابرابری‌های فرهنگی و اجتماعی		
تقاضای رفاه و شهرنشینی برای آموزش بهتر و بیشتر		
فقدان نظام آموزش قوی در روستاها و شهرهای کوچک		
نبود بنیان‌های مالی	مسائل اقتصادی	
درآمد پایین		
فقر		
تورم		
افزایش درآمد حاصل از نفت و عدم بهره‌برداری صحیح از آن		
ضعف در سیاست‌های کلان اقتصادی		
فقدان تخصص صنفی		
فقدان شغل و بیکاری		
نابرابری‌های اقتصادی		
گسترش کارخانه‌ها، صنایع تجاری و صنعتی، انبارها و مراکز		
عمده‌فروش در کلان‌شهرها		
گسترش صنایع مونتاژ و مدرن غربی		

شرایط مداخله‌گر

منظور از شرایط مداخله‌گر و میانجی شرایطی است که راهبردها از آن متأثر می‌شوند. این شرایط مجموعه‌ای از متغیرهای میانجی و واسط را تشکیل می‌دهند. شرایط مداخله‌گر، شرایط ساختاری هستند که مداخله دیگر عوامل را تسهیل یا محدود می‌کنند و صبغه علی و عمومی دارند. در پژوهش حاضر شرایط مداخله‌گر یا میانجی که رفع معضل حاشیه‌نشینی را با چالش مواجه کرده و از طرفی به‌کارگیری و اثرگذاری راهبردها را محدود می‌کنند در جدول ۵ آورده شده است.

جدول ۵- مفاهیم و مقوله‌های شناسایی شده مرتبط با شرایط مداخله‌گر

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
شرایط مداخله‌گر و میانجی	ضعف برنامه‌ها و سیاست‌های بخش دولتی و خدمات شهرداری	عدم ارائه خدمات شبکه اتوبوس‌رانی
		بی‌بهره بودن از حداقل امکانات و خدمات شهری
		عدم نظارت دقیق و محکم شهرداری‌ها و دهیاری‌ها بر ساخت‌وسازها
		امکان تصرف غیرقانونی زمین و قانون‌مند نبودن ساخت‌وسازها
		تصرف عدوانی و غارت زمین شهری
		تصرف غیرقانونی برخی از ساکنان و ساخت‌وساز خارج از اصول بازار
		ساخت‌وساز بر پایه قواعد و اصول خاص خود
		گسترش فضایی نامنظم و بی‌رویه ساخت‌وسازها
		نامناسب بودن نظام مقررات ساختمان
		قطعه‌بندی‌های بزرگ زمین
		فقدان منطقه‌بندی و کاربری نامناسب زمین
		وجود زمین ارزان برای ساخت‌وسازهای غیرمجاز
		سیاست‌های اشتباه آبی و انتقال آب از شهری به شهری دیگر و ایجاد تغییرات اقلیمی
		بی‌سوادی، فقدان تحصیلات و توانمندی حرفه‌ای و مهارت شغلی لازم برای کسب فرصت‌های شغلی بهتر در شهر
	انزوا و عدم رشد توانایی‌های فردی حاشیه‌نشینان	غلبه گوشه‌گیری و انزوا
		عدم جذب در نظام اقتصادی و اجتماعی شهری
		فقدان مهارت‌های لازم برای شهرنشینی
		گوشه‌گیری مردم منطقه از زندگی شهری
		وجود واحدهای مسکونی رو به ویرانی
	شکل و بافت فیزیکی	وجود بافت فرسوده با تجهیزات ناقص در حاشیه شهرها
		شهرک‌های چسبیده به شهر با مواد و مصالح کم‌دوام ساختمانی
		وجود بافت فیزیکی معین
	شرایط محیطی و جغرافیایی مؤثر در افزایش حاشیه‌نشینی در جنوب تهران	وجود کوه‌ها از شمال تهران و شمال شرق، امکان مهاجرت حاشیه‌نشینان را به این سمت محدود نموده است
		بزرگراه‌ها و اتوبان‌هایی که در جنوب و غرب تهران وجود دارد حرکت به سمت مرکز شهر را راحت‌تر کرده است
		پدیده جنگ
	حوادث و بلایای طبیعی	خشک‌سالی
		سیل
		زلزله
		رانش زمین
		وجود شغل کاذب
	وجود اقتصاد زیرزمینی یا غیررسمی در این مناطق	دسترسی راحت‌تر به مشاغل به دلیل غیررسمی بودن فعالیت‌های اقتصادی
		عدم نیاز به تحصیلات برای پیدا کردن شغل
		وجود نیروی کار ارزان در مناطق حاشیه‌نشین

راهبردها

راهبردها گویای رفتارها و کنش‌ها از واقعیت و تعاملات هدف‌داری هستند که تحت تأثیر شرایط مداخله‌گر و بستر حاکم حاصل می‌شوند. راهبرد تدبیر و مکانیزمی است که در برخورد با پدیده به کار گرفته می‌شود. کنشگران جهت تحقق پدیده به تدابیری می‌اندیشند و بر اساس امکانات موجود و شرایط، راهبردی را اتخاذ می‌کنند. در پژوهش حاضر راهبردهای متعددی برای حل و برطرف شدن پدیده‌ی حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر تهران بیان شد که در هفت دسته در جدول ۶ آورده شده است.

جدول ۶- مفاهیم و مقوله‌های شناسایی‌شده مرتبط با شرایط راهبردها

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
راهبردها	تقویت و ارتقا زیرساخت‌ها	ایجاد قوانین موضوعی برای اسکان غیررسمی
		توزیع عادلانه امکانات
		بازنگری در قوانین و مقررات و تصحیح یا تعدیل آن‌ها جهت روشن شدن وضعیت
		مالکیت‌ها و کاربری‌های زمین
		تقویت سیاست‌های تمرکززدایی
		توجه به توسعه متوازن منطقه‌ای و عدم تمرکزگرایی خدمات و اشتغال در مناطق شهری
		تدوین استراتژی‌های بلندمدت درون‌زای منطقه و تغییر بنیادی اقتصاد
		ایجاد قوانین موضوعی برای اسکان غیررسمی
		توزیع عادلانه امکانات
		بازنگری در قوانین و مقررات و تصحیح یا تعدیل آن‌ها جهت روشن شدن وضعیت مالکیت‌ها و کاربری‌های زمین
		تقویت سیاست‌های تمرکززدایی
		توجه به توسعه متوازن منطقه‌ای و عدم تمرکزگرایی خدمات و اشتغال در مناطق شهری
		تدوین استراتژی‌های بلندمدت درون-زای منطقه و تغییر بنیادی اقتصاد
		به‌کارگیری سیاست توانمندسازی و بهسازی مشارکتی برای بهبود شرایط زندگی حاشیه‌نشینان
		مدیریت شهری بخردانه برای ساماندهی و آمادگی پذیرش اسکان کم‌درآمدها در شهر
		انجام فرآیندهای قضایی برای جلوگیری از باز توسعه مناطق بحرانی
		بازنگری در تدوین قوانین شهری به‌خصوص قوانین مرتبط با زمین‌خواری
		برطرف نمودن ضعف برنامه‌های بخشی
		جایگزینی شناخت و برنامه‌ریزی علمی به‌جای برنامه‌ریزی مقطعی، ظاهری و یا ساده‌پنداری
		از بین بردن اختلاف سطح توسعه در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی میان شهر و روستا
		اتخاذ سیاست‌های انتظامی برای حل ناامنی در مناطق بحرانی
		برنامه‌ریزی جامع و علمی و بررسی علت‌ها به‌جای توجه به معلول

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
گسترش عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه ثروت	توزیع عادلانه خدمات و امکانات در شهرها و روستاها	برنامه‌ریزی علمی برای برطرف کردن موانع و عوامل پیدایش و گسترش یک پدیده‌ی اجتماعی
		ایجاد نهادهای برای تجهیز و تجمیع منابع اقشار کم‌درآمد و نبود حمایت و هدایت دولت از خانه‌سازی خودیار
		اعمال مدیریت بین بخشی و همراه با مشارکت اهالی شهر
		استفاده از نیروهای متخصص و فنی در شهرداری
		توزیع جغرافیایی مناسب
		توزیع عادلانه امکانات به شهروندان ساکن در این نواحی
		توسعه حمل‌ونقل عمومی و توسعه احداث مراکز درمانی، آموزشی، ورزشی
		ارتقا کیفیت زندگی سکونتگاه‌های غیررسمی
		جلوگیری از فعالیت افراد سودجو در زمینه تغییر کاربری اراضی کشاورزی و یا بایر به اراضی مسکونی غیرمجاز
		بررسی و اولویت‌بندی فرصت‌ها و آسیب‌های مناطق حاشیه‌نشین
		از بین بردن گروه‌های نامشروع قدرت و سوداگران زمین باز به‌موازات اهمال و ناتوانی در نظارت و کنترل ساخت‌وسازها
		توجه ویژه مدیران شهری به ارائه خدمات مناسب
		پیش‌بینی کردن فضای مسکونی کافی و مناسب برای اقشار کم‌درآمد در طرح‌های کالبدی شهری
		برخورد با ساخت‌وسازهای غیرمجاز در حریم شهرها
	تقویت توانایی‌های فردی - اجتماعی و فرهنگی حاشیه‌نشینان	بالا بردن تخصص و مهارت نیروی کار موجود در نواحی حاشیه‌ی شهری از طریق آموزش‌های رسمی و فنی و حرفه‌ای
		بالا بردن سطح تحصیلات و مهارت جوانان از راه تشویق آنان به فراگیری علم و دانش برای به دست آوردن مشاغل مناسب و دائمی
		به‌کارگیری سیاست توانمندسازی و بهسازی مشارکتی برای شرایط زندگی
		تأکید بر پروژه‌های آموزش حرفه‌ای و کارایی
		توجه ویژه به زنان و فعال نمودن آن‌ها در اقدامات بهسازی
		افزایش آگاهی و توانمندسازی شهروندان مناطق حاشیه‌نشین از طریق روحیه مشارکت طلبی
		بالا بردن سطح مسئولیت‌پذیری اجتماعی صنایع در امور اجتماعی و فرهنگی، بهداشت و روان و سلامت، ورزشی، اقتصادی، فضای سبز و محیط‌زیست حاشیه‌نشینان
		برنامه‌ریزی فرهنگی و تقویت نهادهای فعال فرهنگی
		اولویت یافتن مباحث فرهنگی نسبت به مباحث کالبدی و فیزیکی
		احداث پارک‌ها، تقویت مساجد و مراکز فرهنگی مثل کتابخانه‌ها
		سیاست‌گذاری ورزشی و افزایش نشاط و امید
		جهاد ورزش در بین بانوان - فرهنگ امید به آینده و نشاط
		برگزاری برنامه‌هایی با مشارکت مردم مناطق حاشیه‌نشین
		ریشه‌یابی مشکلات اجتماعی حاشیه‌نشینان

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
		جلب مشارکت‌های اجتماعی با استفاده از ظرفیت درونی حاشیه‌نشینان
		جلب مشارکت‌های اجتماعی با توجه به اشتراکات فرهنگی
توجه به ظرفیت‌ها و نقاط قوت روستاها و شهرهای کوچک		تقویت مراکز جهت استعدادیابی
		تقویت نشاط و امید اجتماعی با حضور سازمان‌های مردم‌نهاد
		تهیه پیوست نگاری فرهنگی
		مطرح کردن این مناطق به‌عنوان الگو سایر مناطق در امر تولید
		تأمین حداقل مطلوب اشتغال در نقاط روستایی و شهرهای کوچک
		بالا بردن سطح رفاه و بهداشت محیط‌زیست در روستاها و محیط‌های کوچک
		کمک نمودن به رشد کشاورزی
		اختصاص دادن امکانات مناسب به روستاها و شهرهای کوچک
		ایجاد شغل مناسب برای ساکنین روستاها و شهرهای کوچک
		توجه به زمینه‌های اشتغال در صنایع‌دستی
شناسایی زمینه‌های مناسب جهت تقویت اسکان غیررسمی شهرهای میانی		اولویت داشتن روستاها نسبت به شهرها در زمینه‌های چهارگانه اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی
		تقویت بنیه اقتصادی و اجتماعی فرهنگی مناطق پیرامونی
		تقویت زیرساخت‌های کشاورزی، فرهنگی، آموزشی مناطق اطراف
		ایجاد زمینه‌های اشتغال در کارخانه‌ها و صنایع سنگین در اطراف شهر
		هدایت نمودن سرمایه‌های ملی و خصوصی بر اساس پتانسیل‌های مکانی - فضایی به مناطق کوچک‌تر
تخصیص سرانه‌های تجهیزاتی، خدماتی و اقتصادی		ایجاد ارتباط بین تهران و شهرهای رده دوم و سوم
		تخصیص و ساماندهی سرانه‌های تأسیساتی، تجهیزاتی و خدماتی موردنیاز ساکنان در سطح تعریف‌شده اندازه سکونتگاه شهری
		ایجاد دسترسی به منابع اعتباری و خرده وام به‌ویژه برای شاغلین در بخش غیررسمی
		ایجاد سرمایه‌گذاری در امور تولیدی و صنایع‌دستی به‌منظور ایجاد اشتغال برای افراد ساکن در مناطق حاشیه‌نشین
		زمینه‌سازی و تشویق بخش خصوصی و عمومی در عرضه مسکن ارزان‌قیمت و اعطای وام
		دسترسی به نظام‌های رسمی اعتباری و وام مسکن برای اقشار کم‌درآمد
		تلاش مدیریت شهری و استانی در جهت هدایت سرمایه‌های ملی و خصوصی بر اساس ظرفیت‌های موجود در مناطق
		پاسخگویی به نیاز سرپناه اقشار کم‌درآمد
		تشویق سرمایه‌گذاران و همچنین لزوم توجه مسئولان استانی و شهری به مناطق حاشیه‌ای و تقویت اعتبارات عمرانی این مناطق
		تأمین مسکن افراد از طریق ارائه تسهیلات و وام‌های ویژه
اجرای سیاست‌های امنیتی		انجام فرآیندهای قضایی برای جلوگیری از باز توسعه مناطق بحرانی
		اتخاذ سیاست‌های انتظامی برای حل ناامنی در مناطق بحرانی

پیامدها

برخی از طبقه‌ها گویای بازتاب‌ها و پیامدهایی هستند که در اثر اتخاذ راهبردها پدید می‌آیند. آخرین اصطلاح پارادایمی در روش اشتروس و کوربین پیامدهاست. هر جا انجام یا عدم انجام عمل از سوی فرد یا افرادی به‌منظور حفظ یا اداره یک موقعیت انتخاب شود، در اثر پاسخ به آن امر یا مسئله، پیامدهایی پدید می‌آید. پیامدهای حاصل از گسترش حاشیه‌نشینی در جدول ۷ در پنج دسته آورده شده است.

جدول ۷- مفاهیم و مقوله‌های شناسایی شده مرتبط با پیامدها

مقوله کلی	مقوله	مفاهیم
پیامدها	پیامدهای مدیریت شهری	تحمیل هزینه‌های پیش‌بینی نشده و سنگین بر مدیریت شهری در برنامه‌ریزی کلان
		تأمین تأسیسات زیربنایی گران و مشکل
		افزایش اشتغال در بخش غیررسمی
		فقدان برخورداری از حداقل امکانات و خدمات شهری
		حاکم شدن حاشیه بر شهر
		تراکم بالای جمعیت در مناطق حاشیه‌ای
		عدم توزیع مناسب امکانات و گسترش نا عدالتی اجتماعی
		کاهش سرمایه انسانی و اجتماعی
		عدم شکل‌گیری خدمات زیر بنایی
		عدم تعلق به منطقه و تخریب اموال عمومی
		مالکیت غصبی اراضی
		خالی شدن روستاها و کم شدن جمعیت شهرهای کم برخوردار
		عدم رسیدگی شهرداری به محلات حاشیه‌نشین
		مشخص نبودن حریم شهرها
		پیدایش محیط‌هایی که فرهنگ معینی ندارند و انسان در آن هویت مشخصی پیدا نمی‌کند
		کمبود امکانات رفاهی، فرهنگی و آموزشی در حاشیه‌ها
		وجود انواع آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی
		افزایش اعتیاد، خودکشی، فحشا، الکلیسم
		گسیختگی از نظام ارزشی پیشین و احساس رهایی نسبی از کنترل اجتماعی شهری
افزایش ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی	افزایش	عدم انسجام و همبستگی
		نابودی یا سستی نظام خانواده
		گسترش فحشا
		فروش مواد مخدر
		افزایش کم‌سود، بی‌سودی و ترک تحصیل
		شرارت، نزاع و درگیری‌ها، خشونت‌های مستمر
		افزایش طلاق، خیانت و بی‌بندوباری
		نرخ بالای آسیب‌های اجتماعی و مشارکت پایین اجتماعی
		تمایز وضعیت فرهنگی و اقتصادی حاشیه‌نشینان با جمعیت شهری
		وجود خرده‌فرهنگ‌های خاص مناطق کوچک
		افزایش انواع بزهکاری اجتماعی
		ایجاد مراکز انحرافی و کج‌روی‌های اجتماعی
		افزایش آسیب‌های اجتماعی، روانی، آسایشی و امنیتی
		تزاید تکدی گری، کارتن‌خوابی و کودکان کار

مفاهیم	مقوله	مقوله کلی
پایین بودن شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی نظیر تحصیلات، شغل و درآمد	گسترش اقتصاد غیررسمی و مشکلات اقتصادی	
چند قومی و فرهنگی بودن محله		
احساس نارضایتی از زندگی در بین حاشیه‌نشینان		
سطح پایین سواد		
رواج مشاغل فصلی کارگر، رانندگی، دستفروشی-دزدی، تكدی گری		
اشتغال غیرقانونی، کاذب، ناسالم، سیاه و زیرزمینی		
پهن کردن بساط، سیگارفروشی		
مشاغل غیرتخصصی و زائد		
گسترش فقر		
تزلزل شغلی		
اشتغال در بخش‌های غیررسمی و کاذب		
فقدان شغل رسمی و درآمد کافی		
افزایش معاملات غیرقانونی		
افزایش تقاضا		
گرانی مسکن		
وجود تعداد زیادی افراد نیازمند و بیکار		
مغایرت نوع مسکن حاشیه‌نشینان با محل سکونت متعارف شهری		
عدم استحکام بنای ساخته‌شده	پیامدها برای زندگی حاشیه‌نشینان	
فقدان روشنایی کافی در معابر		
کمبود امکانات تفریحی		
ایجاد سیمای نامطلوب زندگی شهری		
آسفالت نبودن کوچه‌ها		
فقدان آب آشامیدنی سالم		
پایین بودن سطح بهداشت عمومی و سلامتی		
ضعیف بودن سیستم حمل زباله سرپوش نبودن رودخانه و فاضلاب‌های محله		
نبود آب‌لوله‌کشی		
افزایش محلات کثیف و آلوده		
فقر غذایی		
عدم بهداشت و سلامت تغذیه		
در حاشیه بودن		
ایجاد تنش‌ها و تعارضات و پراکندگی قومی	گسترش آسیب‌های سیاسی و امنیتی	
فزایش جرم و جنایت به دلیل فقر فرهنگی		
اغتشاش و آشوب‌های محلی		
فقدان نظارت امنیتی کافی		
آشفتگی و افسردگی و... ممکن است حاشیه‌نشینان را به کج‌روی‌هایی سوق دهد و منطقه حاشیه‌نشین را به لحاظ امنیتی کاملاً		
فعال سازد		
نبود امنیت کافی در این مناطق		
جرم خیز بودن بالقوه مناطق حاشیه‌ای		
اختلال در نظم و امنیت عمومی		
افزایش سرقت، قتل، قمار، قاچاق		
ولگردی، دعوا و درگیری		
افزایش خشونت و کودکان کار		

خلاصه نتایج پژوهش و پیشنهادات

هدف اصلی این پژوهش واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری (با تأکید بر کلان‌شهر تهران) بود. در این راستا به هفت نفر از معاونان بخش فرهنگی - اجتماعی در مناطق ۲، ۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ از شهرداری تهران پرسش‌نامه کتبی ارائه شد. روش نمونه‌گیری در این پژوهش هدفمند و غیر تصادفی بود. داده‌های به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها با استفاده از نظریه داده بنیاد، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج به‌دست‌آمده به‌وسیله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تجزیه و تحلیل شدند که نتیجه آن مدل پارادایمی واکاوی بحران حاشیه‌نشینی در مدیریت کلان‌شهری بود که شامل ۵ مقوله‌ی اصلی، ۳۱ مقوله و ۲۴۳ مفهوم شد.

به‌منظور بهبود شرایط زندگی حاشیه‌نشینان، کاهش چالش‌های برآمده از این پدیده برای سیستم مدیریت شهری کلان‌شهر تهران و جلوگیری از افزایش و گسترش روزافزون این بحران راهبردهای کاربردی زیر ارائه می‌گردد. لازم به ذکر است این پیشنهادها از نظر خبرگان و معاونین فرهنگی - اجتماعی مناطق مورد مصاحبه به‌دست‌آمده است.

اولین پیشنهاد برای بهبود وضعیت، تقویت و ارتقای زیرساخت‌هاست. بدون توجه به بهبود زیرساخت‌ها و اجرای برنامه‌های مربوط به آن، سایر فعالیت‌ها معطل خواهند ماند زیرا زمینه‌ای برای اجرای آن‌ها وجود ندارد.

پیشنهاد دوم، تلاش برای گسترش عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه ثروت میان اقشار مختلف جامعه، از جمله شهری و روستایی است. عدم وجود عدالت اجتماعی مانع دستیابی ذی‌حق‌ها به حقوق خود می‌شود و می‌تواند به بروز مشکلات حاد اجتماعی، مانند حاشیه‌نشینی، منجر گردد.

مورد سوم از پیشنهادهای مطرح شده تقویت توانایی‌های فردی-اجتماعی و فرهنگی حاشیه‌نشینان است. هر انسانی در صورت رشد، تعالی و شکوفا شدن استعدادهایش به زندگی بهتر و سعادتمندانه‌تری دست پیدا خواهد کرد، علی‌رغم این مسئله (تقویت توانایی‌های فردی-اجتماعی و فرهنگی حاشیه‌نشینان) باعث می‌شود در بسیاری از موارد زحمت بخش دولتی و شهرداری‌ها در خصوص اداره‌ی امور شهری کاهش یابد.

چهارمین پیشنهاد، توجه به ظرفیت‌ها و نقاط قوت روستاها و شهرهای کوچک است. کشور ما دارای استعدادهای طبیعی و انسانی زیادی در هر منطقه است و با تمرکز بر این استعدادهای توسعه آن‌ها، شرایط زندگی و اشتغال در این مناطق بهبود می‌یابد و میزان مهاجرت به دلیل عوامل رانشی کاهش می‌یابد. این رویکرد می‌تواند این مناطق را به قطب‌هایی برای گردشگری، صنعت و دیگر فعالیت‌ها تبدیل کند و به مزیت‌های اقتصادی زیادی برای ساکنان و کل کشور منجر شود.

پیشنهاد پنجم شناسایی زمینه‌های مناسب جهت تقویت اسکان غیررسمی در شهرهای میانی است. به دلیل زمان‌بر بودن برخی از راهکارها مانند تقویت زیرساخت‌ها و گسترش عدالت اجتماعی، نیاز به راهکارهای میان‌مدت برای مهار بحران وجود دارد. شناسایی زمینه‌های مناسب برای اسکان مهاجران در شهرهای میانی می‌تواند یک راهکار سریع‌تر و مؤثر باشد و نتایج زود هنگام‌تری به همراه داشته باشد.

پیشنهاد ششم، تخصیص سرانه‌های تجهیزاتی، خدماتی و اقتصادی به عنوان یک راهکار کوتاه‌مدت، می‌تواند به مدیریت شهری در بهبود اسکان غیررسمی و زندگی در مناطق حاشیه‌ای کمک کند. این تخصیص به ساکنان این نواحی که با معضل گرانی مسکن مواجهند، این امکان را می‌دهد که مسکن مناسب و مطابق با قوانین شهری فراهم کنند.

اجرای سیاست‌های امنیتی، به عنوان یک راهکار کوتاه‌مدت، در شرایطی اجتناب‌ناپذیر است. تا زمانی که زیرساخت‌ها بهبود نیافته و عدالت اجتماعی برقرار نشود، این سیاست‌ها می‌توانند به کنترل معضلات در حاشیه شهرها و مناطق پرآشوب کمک کنند. با این حال، این رویکرد نمی‌تواند جایگزین راه‌حل‌های اساسی و بلندمدت باشد. علاوه بر راهکارهای پیشین که از متن پرسش‌نامه‌ها استخراج شده‌اند، راهکارهای میان‌مدت و کوتاه‌مدت زیر نیز پیشنهاد می‌شوند:

- **امکان سکونت انعطاف‌پذیر:** فراهم کردن شرایط سکونت با قیمت‌گذاری منعطف بر اساس شدت اقدامات شهرسازی و عمران در هر محله، به‌طوری که زمین‌ها برای اسکان طبقات کم‌درآمد اختصاص یابد یا به‌صورت مختلط عمل شود.
- **نظارت محلی:** درگیر کردن اهالی محل، به‌ویژه مادران و زنان، در نظارت بر فرزندان و ایجاد فضاهای خدماتی مورد نیاز خانواده‌ها.
- **گسترش ساختار شهری:** امکان گسترش استخوان‌بندی یا ساختار اصلی شهر از طریق درون‌شهری و برون‌شهری، با هدف ایجاد قطب رشد در مناطق کمتر توسعه‌یافته.
- **پیش‌بینی نقاط آینده:** شناسایی زمین‌های خالی در بافت حاشیه و ایجاد فضاهای فرهنگی چندمنظوره و استاندارد، با توجه به عواملی همچون رشد جمعیت و تحولات اجتماعی-اقتصادی.
- **اصلاح موضعی:** انجام اصلاحات موضعی شامل افزایش خدمات، تخریب بافت‌های نامناسب، بهبود وضعیت مسکن و برنامه‌ریزی برای آینده.
- **نهادسازی و مالکیت:** ایجاد نهادهایی برای ایجاد مالکیت در محل و جلوگیری از مهاجرت.
- **احیای فرهنگ و هنر:** توجه به احیای فرهنگ بومی از طریق برگزاری نمایشگاه‌های فرهنگی، موسیقی، کلاس‌های زبان و سایر فعالیت‌های فرهنگی.
- **مدیریت محله‌ای:** تقویت فرهنگ محله‌ای و استفاده از ریش‌سفیدان در محله‌های حاشیه‌ای.
- **خدمات ساختمانی ارزان:** ارائه خدمات مهندسی و مصالح ساختمانی ارزان به اقشار کم‌درآمد.
- **خانه‌های ارزان‌قیمت:** ایجاد خانه‌های ارزان‌قیمت برای اقشار کم‌درآمد.
- **وام‌های بلندمدت:** اعطای وام‌های بلندمدت به افراد کم‌درآمد.
- **مدیریت فضا و مشارکت مردمی:** استفاده از مشارکت مردمی و نقش‌آفرینی سازمان‌های محلی مانند آموزش و پرورش، تربیت‌بدنی، دهداری یا شهرداری در مدیریت فضاها.

منابع

- استراوس، آنسلم و کوربین، جولیت (۱۳۸۵). *اصول روش تحقیق کیفی نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها*. (ترجمه بیوک محمدی). تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- انصاری، عبدالمعبود (۱۳۶۹). *ایرانیان مهاجر در ایالات متحده: پژوهشی در حاشیه‌نشینی دوگانه*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران، انتشارات آگاه.
- ایران‌دوست، کیومرث (۱۳۸۸). *سکونت‌گاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی*. جلد اول.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۲). *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران، سمت.

خاکی، غلامرضا (۱۳۹۰). *روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی وزارت فرهنگ و آموزش عالی*. مرکز تحقیقات علمی کشور، کانون فرهنگی انتشاراتی درایت.

دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۴). *تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرایی: استراتژی مفهوم‌سازی تئوری بنیادی، دوم‌ماهنامه علمی-پژوهشی دانشور*، (۱۱): ۵۷-۷۰.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۱ الف). *اندیشه پست‌مدرن*. چاپ اول، تهران، سخن.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۱ ب). *علوم انسانی و برنامه‌ریزی توسعه*. چاپ دوم، تهران، فردای دیگر.

داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۶). *اکنون و آینده ما*. چاپ اول، تهران، نقد فرهنگ.

دلاور، علی (۱۳۸۵). *روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*. ویراست چهارم. تهران، روان.

ربانی رسول و عزیزاده محمدباقر (۱۳۹۲). *حاشیه‌نشینی شهری*. چاپ اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

رضایی، مریم. اسدپور، اسماعیل. محسن زاده، فرشاد و زهرا کار، کیانوش (۱۴۰۱). *شناسایی نیازهای آموزشی پیش از ازدواج مجدد: یک مطالعه گرند تئوری*. *ماهنامه علوم روان‌شناختی*. دوره بیست و یکم، شماره ۱۱۱، ۸۷۳-۸۸۳.

ستوده، هدایت الله (۱۳۸۹). *آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات)*. چاپ بیست و یکم. تهران، آوای نور.

کمانرودی، موسی (۱۳۷۷). *اسکان غیررسمی در منطقه ۶ شهرداری تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی.

هیراسکار، جی کی (۱۳۸۷). *درآمدی بر مبانی برنامه‌ریزی شهری*. ترجمه محمد سلیمانی و احمدرضا یکانی فرد. جهاد دانشگاهی تهران.

Agarwal, Siddharth and Bhartri. B. M (2006), Reproductive Health in Urban Slums, *The Journal of Obstetrics and Gynecology of India*, Vol, 56 No ,3 May/June

Gruber, Denis, & et al (2005) "Living and Working in Slums of Mumbai", Internet-Fassung, April, Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg.

Jenkins, P (2001). "Regularizing Informality" Turning the Legitimate into Legal? NAERUS Workshop, Leuven.

Shaw, Clifford R., Mckay, Henry D., (2012): *The social disorganization theory*. Center for Spatially Integrated Social Science, Retrieved from.